

Doc. dr. Dalia Bukelevičiūtė
*Vilniaus universitetas,
Istorijos fakultetas*

**JUOZAS URBŠYS IR
LIETUVOS VALSTYBINGUMO
SAULĖLYDIS 1938–1940 M.**

Pirmuosius Lietuvos nepriklausomybės metus Juozas Urbšys praleido Panevėžio apylinkėse, čia 1919–1922 m. tarnaudamas Lietuvos kariuomenėje. Pasitraukęs iš kariuomenės, nuo 1922 m. jis ėmėsi diplomatinio darbo Užsienio reikalų ministerijoje. Pirmuosius penkerius metus praleido Vokietijoje. 1922–1927 m. dirbo konsulinį darbą, vėliau kilo karjeros laiptais ir jau 1927–1933 m. buvo pirmuoju pasiuntinybės Paryžiuje patarėju. Po dešimties diplomatinio darbo metų J. Urbšiui buvo suteiktas aukščiausias diplomatinis rangas, ir 1933–1934 m. jis buvo paskirtas nepaprastuoju pasiuntiniu ir įgaliojotuoju ministru Rygoje. Suaktyvėjus Lietuvos užsienio politikai ir palaipsniui ėmus aštrėti tarptautiniams santykiams, o Lietuvos diplomatijos šefu tapus Stasiui Lozoraičiui, iš Rygos buvo atšauktas J. Urbšys ir paskirtas faktiškai antruoju asmeniu Lietuvos užsienio politikoje po paties ministro: nuo 1934 m. jis buvo Politikos departamento direktoriumi, nuo 1936-ųjų – šios ministerijos generaliniu direktoriumi. Aukščiausią diplomato pakopą J. Urbšys pasiekė 1938 m. tapęs Lietuvos užsienio reikalų ministru ir į Lietuvos istoriją visų pirma įėjęs kaip žmogus, politikas, diplomatas, kuris pats dalyvavo, vadovavo Lietuvos delegacijai ir pasirašė svarbiausius dokumentus, nulėmusius Lietuvos valstybės likimą ir nepriklausomybės pabaigą.

Dirbdamas Kaune nuo 1934 m., J. Urbšys pats rengė, rašė įvairius projektus, nurodymus, instrukcijas Lietuvos diplomatams, taip pat skaitė beveik visas iš užsienio šalių siunčiamas ataskaitas, *pro memoria*, susitikimų aprašymus, buvo vienas svarbiausių žmonių, su kuriuo ministerijoje

norėjo susitikti didžioji dalis Kaune rezidavusių užsienio šalių diplomatų. Taigi jis buvo vienas geriausiai informuotų žmonių Kaune penkerius metus iki tampant užsienio reikalų ministru. Jis puikiai suprato Lietuvos ir Lenkijos konflikto priežastis, Lietuvos santykių su Vokietija, SSRS, Anglija ir Prancūzija vingrybes. Taip pat jis palaikė Stasio Lozoraičio propaguotą kolektyvinio saugumo idėją, suvokė būtinybę artimiau bendradarbiauti Baltijos šalims, 1934 m. pabaigoje sudarant Baltijos Antantę. Jis gerai žinojo, kokios Lietuvos užsienio politikos kryptys yra svarstomos aukščiausiu valstybės lygmeniu: prezidento, ministro pirmininko ir užsienio reikalų ministro.

Tarptautinių santykių situacija Europoje iš esmės ėmė keistis jau nuo 1933-ųjų. 1933–1935 m. Europoje buvo propaguojama kolektyvinio saugumo idėja, kuri, nepavykus sudaryti Rytų pakto, palaipsniui tik blėso, o atskiros valstybės turėjo ieškoti sąjungininkų. Pagrindiniu galimu agresoriumi vis dažniau buvo įvardijama Vokietija, kuri jau nuo 1936 m. nebeslėpė savo tikrųjų kėslų. Europos diplomatų aplinkoje nuolat buvo kalbama apie būsimą karą, kuris galėjo kilti arba Vakaruose, arba Rytuose. Lietuvai niekaip nepavyko normalizuoti santykių su Lenkija, o Vokietija kėlė vis didesnius reikalavimus dėl vokiečių tautinės mažumos Klaipėdos krašte.

1938 m. situacija Europoje iš esmės pakito ir komplikavosi, kuomet Vokietija ėmėsi realių veiksmų ir kovo mėnesį įvykdė Austrijos anšliusą. O rugsėjo 28 d. Anglija, Prancūzija, Italija ir Vokietija sudarė vadinamąjį Miuncheno suokalbį – buvo patenkinti Vokietijos teritoriniai reikalavimai išplėsti Reicho ribas ir prisijungti Čekoslovakijos Sudetų kraštą. Lietuva dėl specifinių savo problemų – Vilniaus ir Klaipėdos krašto – 1938 m. atsidūrė tikros tarptautinės įtampos sūkuryje. 1938 m. kovą Lenkija ultimatumu privertė Lietuvą užmegzti diplomatinis santykius, o po Miuncheno suokalbio jau atvirai buvo kalbama apie galimą Klaipėdos krašto atplėšimą. Lietuvos laviravimo laukas tarp SSRS ir Vokietijos interesų buvo ne tik ribotas, bet ir kompliktuotas dėl abiejų šių valstybių interesų Lietuvos atžvilgiu.

1938 m. gruodžio 5 d., sudarant antrąjį Vlado Mirono vadovaujamą ministrų kabinetą, užsienio reikalų ministro postas buvo pasiūlytas J. Urbšiu. Tai nebuvo netikėtas sprendimas, nes, kaip jau ir minėta, jis turėjo daug patirties ir ilgai buvo antruoju asmeniu šioje ministerijoje. Lietuvos politikai buvo informuoti, kad Reicho sienų pokyčiai greičiausiai vyks pavasarij, ir, istorikės V. Bukaitės teigimu, vyriausybė į tai sureagavo – buvo paskirti Vokietijai priimtinesni pareigūnai – J. Urbšys užsienio reikalų ministru, o

K. Škirpa pasiuntiniu Vokietijoje.¹ Šias pareigas jis užėmė būdamas 42-ejų ir jas ėjo 1,5 metų, dirbęs net trijose vyriausybėse (V. Mirono, J. Černiaus ir A. Merkio). Taigi J. Urbšys prisiėmė atsakomybę Lietuvai labai sunkiu momentu, nors niekas negalėjo iki galo numatyti visų Lietuvos valstybės laukiančių išbandymų, bet buvo aišku, kad „lengvų“ sprendimų tikėtis negalima.

J. Urbšys ištikimai laikėsi neutralumo politikos, apie kurią vis aktyviau imta kalbėti 1938 m. tarp trijų Baltijos valstybių ir kurią aktyviausiai propagavo Estija. 1938 m. rudenį visos trys Baltijos valstybės apsisprendė pereiti prie neutralumo politikos, lapkritį buvo priimtas Neutralumo įstatymo projektas. O tarptautiniuose santykiuose tai jau reiškė, kad nusigręžiama nuo Tautų Sąjungos politikos ir kolektyvinio saugumo idėjos, kas buvo propaguojama keletą pastarųjų metų.² Istoriko A. Kasparavičiaus teigimu, toks apsisprendimas „jokiu būdu nesustiprino šių šalių tarptautinės konsteliacijos ir nepadidino galimybių išsaugoti šių tautų valstybingumą“.³ Taigi buvo siekiama pereiti prie neutralumo, kurio garantuoti kaimyninės šalys neturėjo jokių intencijų. Įstatymas Lietuvos Seime buvo svarstomas 1939 m. sausį ir jį pristatyti teko naujajam užsienio reikalų ministrui. A. Kasparavičius savo moksliniame neutraliteto klausimu tyrime atkreipė dėmesį, kad J. Urbšys Seime daugiausiai akcentavo teigiamas neutraliteto puses, tuo „iš esmės pasakė pusę tiesos“, nes neatskleidė neutraliteto „pasirinkimo fono“, t. y. jog Vokietija ragino Lietuvą trauktis iš Tautų Sąjungos kolektyvinio saugumo sistemos ir sukti neutraliteto keliu. Panašūs raginimai pasigirdavo ir iš Lenkijos pusės, taip pat nenorėta atsilikti nuo savo šiaurinių kaimynių.⁴ 1939 m. sausio 10 d. Lietuvos Seimas priėmė šį įstatymą, o vasario 1–3 d. Baltijos valstybės nusistatė laikytis vieningos neutraliteto politikos. J. Urbšys tokios politikos pasirinkimą aiškino „šalių moraliniu bei materialiniu stiprinimu“, „riterišku pasiryžimu žūt būt likti laisviems ir nepriklausomiems“ ir „laikytis nuošaliai nuo valstybių tarpusavio žingsnių“.⁵ J. Urbšys Lietuvos neutralitetą ne kartą deklaravo Berlyno ir Maskvos politikams, tačiau tai jų neįtikino, net atvirkščiai – neutralumo politikos pasirinkimas Lietuvą darė labiau pažeidžiamą tarptautine prasme.

¹ Vilma Bukaitė, Nepriklausomybės Akto signataras Vladas Mironas, Vilnius, 2009, p. 84.

² Algimantas Kasparavičius, Lietuva 1938–1939 m. Neutraliteto iliuzijos. Vilnius, 2010 (toliau – A. Kasparavičius), p. 69.

³ Ten pat, p. 70.

⁴ Ten pat, p. 73.

⁵ Ten pat, p. 76.

Tik pradėjęs eiti pareigas J. Urbšys turėjo spręsti santykių su Vokietija problemas, ji jau rengėsi savo teritorinei plėtrai aštrindama santykius su Čekoslovakija, Lenkija ir Lietuva. Gruodžio 16 d. J. Urbšys spaudoje paskelbė, kad, jei bus kėsiniama į Lietuvos teritoriją, Lietuva ginsis visomis prieinamomis priemonėmis, tačiau sutinkanti daryti Vokietijai nuolaidų. Pačioje 1938 m. pabaigoje J. Urbšys slaptoje telegramoje Lietuvos pasiuntiniams Londone, Paryžiuje, Romoje ir Maskvoje konstatavo, kad „mes esame Berlynui pasiūlę viską, ką galėjome pasiūlyti, nepažeisdami savo teritorinio integralumo ir nepriklausomybės“.⁶ 1939 m. sausį J. Urbšys dalyvavo dviejuose pasitarimuose pas prezidentą, po kurių įgaliojo pasiuntinį Vokietijoje Škirpą „laikytis santūriai ir nieko neįsipareigoti“. Istoriko J. Skiriaus vertinimu, tai buvo grįžimas prie laviravimo ir delsimo politikos, siekiant išlikti neutraliems“.⁷ Tuo metu jau vyko Vokietijos ir Čekoslovakijos derybos dėl dvišalių santykių, ir Lietuvos atžvilgiu išskirtinio dėmesio iš Vokietijos pusės nebuvo jaučiama. Kovo 10 d. J. Urbšį pasiekė iš K. Škirpos žinia, kad dar kovo mėnesį Klaipėda bus okupuota. Po poros dienų J. Urbšys viešėjo Romoje, čia jį kovo 16 d. pasitiko žinia apie visišką Čekoslovakijos okupaciją. Kaip rašo savo atsiminimuose, jis popiežių patikino, kad iš Rytų „Lietuvai nekeliama jokių pretenzijų ir kad santykiai vystosi normaliai“⁸. J. Urbšys išvyko į Berlyną. Kovo 20 d. Ribentropas žodžiu pareikalavo Klaipėdos krašto. 21 d. Lietuvos vyriausybė nutarė ultimatyvų reikalavimą priimti ir įgaliojo J. Urbšį pasirašyti perdavimo sutartį. 22 d. ryte „aš iškeliavau slogios pareigos atlikti Berlyne“ – rašė ministras.⁹ Vakare sutartis pasirašyta, o kitą dieną pavakare išvyko į Lietuvą „prislėgtas. Suspausta širdimi“.¹⁰ Istoriko J. Skiriaus teigimu, J. Urbšys turėjo autoritetą tarp Vokietijos vadovybės ir gegužę pats išvyko į Berlyną pasirašyti ekonominio bendradarbiavimo sutarties¹¹. Šiomis aplinkybėmis susitiko ne tik su Ribentropu, bet ir gegužės 21 d. su Hitleriu, kuris, beje, J. Urbšiumi apie Klaipėdos atplėšimą lyg apgailėstaudamas pasakė: „Didelė valstybė to negalėjo pakelti“, ir

⁶ J. Urbšio slapta telegrama Lietuvos pasiuntiniams Londone, Paryžiuje, Romoje ir Maskvoje, 1938 12 31, in: LCVA. F. 383, ap. 7, b. 2048, l. 1.

⁷ Juozas Skirius, Ministro Juozo Urbšio laviravimas tarp Rytų ir Vakarų (1938 12 05 – 1940 06 16), in: Lietuvos užsienio reikalų ministrai, Kaunas, 1999 (toliau – J. Skirius), p. 350.

⁸ Juozas Urbšys, Atsiminimai, Kaunas, 1990 (toliau – J. Urbšys), p. 36.

⁹ Ten pat, p. 38.

¹⁰ Ten pat, p. 41.

¹¹ J. Skirius, p. 355–356.

patikino, kad „jokio pavojaus Lietuvai“ iš Vokietijos pusės nėra.¹² Šio susitikimo metu Hitleris teiravosi J. Urbšio ir apie jo sveikatą bei patarė Lietuvos ministrui rinktis poilsį Austrijos kalnų kurorte.¹³

Pavasario mėnesiais Kauną iš įvairių Europos sostinių pasiekė neramios žinios apie galimus geopolitinius pokyčius Europos Rytuose, ir šiomis aplinkybėmis Lietuvos vyriausybė, o kartu ir Užsienio reikalų ministerija, nusprendė dar atkakliau laikytis neutraliteto, neįsivelti į plačias diskusijas nei su kaimyninėmis, nei su kitomis šalimis. Gegužės 11 d. J. Urbšys Lietuvos pasiuntiniams svarbiausiose sostinėse nurodė laikytis griežto neutralumo, kurį „išlaikyti ir ginti mes esame tvirtai pasiryžę bet kokioje situacijoje ir bet kokių klausimų“. J. Skirius vertinimu, ši instrukcija „nebuvo lanksti ir dėl to ji vedė Lietuvą į saviizoliavimą, uždarumą tarptautiniu mastu“.¹⁴ Tokiu būdu Lietuvos diplomatai Maskvoje, Berlyne, Londone ar Paryžiuje negalėjo leisti į išsamesnes diskusijas dėl Lietuvos politinių nuostatų, gauti daugiau patikimos informacijos ar pateikti platesnių veiklos užsienio politikoje projektų. Lietuvos užsienio reikalų ministerija liko kurčia Lietuvos diplomatų P. Klimo, B. Balučio, K. Škirpos ar P. Žadeikio raginimams imtis aktyvesnės politikos ir neapsiriboti tik pasyviu neutraliteto paskelbimu. A. Kasparavičiaus teigimu, Antrojo pasaulinio karo išvakarėse prasmingiau yra kalbėti apie „neutraliteto simuliaciją“ nei „apie jos principingumą, nuoširdumą ar autentiškumą“.¹⁵

Pablogėjus J. Urbšio sveikatai, jis net trims vasaros mėnesiams išvyko gydytis į Šveicariją. Taigi tuomet, kai Europoje buvo sprendžiami labai svarbūs viso šio regiono geopolitiniai klausimai, Lietuvos užsienio reikalų ministerija liko be tiesioginio vadovo. Ministro pareigas laikinai ėjo ministro pirmininko pavaduotojas K. Bizauskas, o pačioje ministerijoje nuo birželio 1 d. aktyviai pradėjo veikti Politikos departamento direktorius E. Turauskas. Jis savo atsiminimuose pabrėžė, kad „ministerijoje nebuvo nei vice-ministerio, nei generalinio sekretoriaus, todėl savaime tapau ministerio „dešinioji ranka“, t. y. pirmas ir artimiausias jo bendradarbis“.¹⁶ Atsiminimuose jis rašė: „Europos padangė niaukėsi, įtempimas didėjo, ėjo

¹² J. Urbšys, p. 42, A. Kasparavičius, p. 303.

¹³ A. Kasparavičius, p. 306.

¹⁴ J. Skirius, p. 355.

¹⁵ A. Kasparavičius, p. 189, 190, 192.

¹⁶ Edvardas Turauskas, Lietuvos nepriklausomybės netenkant. Atsiminimai. Kaunas, 1990 (toliau – E. Turauskas), p. 42.

įvairūs valstybės vyrų susitikimai. (...). Lietuvoje gi viskas buvo ramu.¹⁷ Taigi Lietuvoje buvo ramu, kol Lenkija, Anglija ir Prancūzija rengėsi karui su Vokietija, Vokietija derino savo pozicijas su SSRS ir pasirašė Ribentropo-Molotovo paktą, Vokietija rengėsi karui tiek Rytuose, tiek ir Vakaruose. Rugsjūčio pradžioje apie jokiais grėsmes neįtarė ir prezidentas A. Smetona, rašydamas asmeninį laišką J. Urbšiui jis teigė: „Lietuvoje visa eina įtrintomis vėžomis. Ypačiai man taip rodosi, kai gyvenu kaime.“ Prezidentas linkėjo J. Urbšiui greičiau sveikti, o jei nepavyktų pasveikti iki spalio, tai žadėjo jo atostogas ir pratęsti. Teigė, kad jį tinkamai pavaduoja K. Bizauskas, „apsipratęs su šia pareiga“, ir patikino, jog vertina J. Urbšio darbą: „Ne vien aš, o ir Ministeris Pirmininkas su Vyriausybe augštai vertina Tamstos sugebėjimą valdyti pavestą ministeriją.“¹⁸

J. Urbšys į Lietuvą grįžo pirmosiomis rugsėjo dienomis, kai jau buvo prasidėję kariniai veiksmai Lenkijoje. Lietuvos pasiuntinys Maskvoje L. Natkevičius pranešė, kad Ribentropo-Molotovo pakte gali būti „ne kurios slaptos klauzulės“.¹⁹ Užsienio reikalų ministerijoje, pasak E. Turausko, stengėsi „iššifruoti“ neaiškia SSRS politiką prasidėjus karui, buvo duotos instrukcijos Lietuvos pasiuntiniams²⁰, o K. Bizauskas vis dažniau Kaune tiesiogiai susitikinėjo su įvairių šalių diplomatais. Nuo karo pradžios iki rugsėjo 16 d. Vokietija intensyviai siūlė Lietuvos vyriausybei atsiimti Vilniaus kraštą, tačiau buvo laikomasi griežto neutralumo.²¹ Rugsėjo 17 d. sovietų kariuomenė peržengė Lenkijos Rytų sienas, 19 d. užėmė Vilnių ir, pasak E. Turausko, „nuo to momento Lietuvoj kilo didelis įtempimas“.²²

Lietuvos likimas buvo nulemtas Maskvoje vykstant deryboms tarp Stalino ir Ribentropo rugsėjo 27 d. Po didžiųjų valstybių derybų Hitleris telefonu pareiškė, kad „aiškiai sunkia širdimi“ sutinkąs su Lietuvos priskyrimu SSRS interesų sferai.²³ 29 d. pas Molotovą apsilankiusiam

¹⁷ E. Turauskas, p. 42.

¹⁸ Prezidento A. Smetonos asmeninis laiškas ministrui J. Urbšiui, Užugirio kiemas–Šveicarija, 1939 08 02, in: M. Mažvydo biblioteka, Retų knygų ir rankraščių skyrius, F. 15-329.

¹⁹ Lietuvos pasiuntinio SSRS L. Natkevičiaus pranešimas Politikos departamento direktoriui E. Turauskui, 1939 08 31, in: LCVA, f. 383, ap.7, b.2149, l. 15–17.

²⁰ E. Turauskas, p. 64, 67.

²¹ J. Skirius, p. 358.

²² E. Turauskas, p. 68.

²³ Lietuvos istorija. Nepriklausomybė (1918–1940 m.), X t., II d., Vilnius, 2015 (toliau – Lietuvos istorija), p. 512.

Lietuvos pasiuntiniui Natkevičiui buvo iš SSRS pusės pasakyta, kad jie labai vertina jiems rodomą Lietuvos draugiškumą, bet esą „atėjęs laikas tą draugingumą padaryti labiau realiu“, „norį žinoti, ar mes pakankamai „šilti“ sovietams“, reikalavo patiems apsispręsti. Susitikimo metu Natkevičius suprato, kad „sovietai mums linkę atiduoti lietuviškas sritis, o Vilniaus gražinimą sukaustyti kai kuriais servitutais“. Buvo pareikalauta, kad į Maskvą atvyktų Vyriausybės vadovas, o jam išeinant pridūrė: „spėsite, spėsite...“²⁴ Lietuvos vyriausybės sprendimu į Maskvą deryboms buvo siunčiamas J. Urbšys, jis kartu su L. Natkevičiumi pradėjo spalio 3 d. derybas su Molotovu ir Stalinu. Istoriko Č. Laurinavičiaus teigimu, sovietų tikslas buvo „moraliskai sužlugdyti J. Urbšį jau pirmą derybų vakarą“.²⁵ Apie pateiktus SSRS reikalavimus dėl savitarpio pagalbos sutarties ir Vilniaus gražinimo J. Urbšys atsimeina: „Bandau protestuoti prieš bet kokią nepriklausomos valstybės dalijimąsi. Sakau, jog iš ko ko, tik ne iš draugiškos Tarybų Sąjungos Lietuva galėjo to laukti. Ir kalbu, ir prisilaikau – akyse dunkso Vilnius, miestas ir kraštas, kurių Lietuvai atgauti Lietuvos vyriausybė mane čia siuntė.“²⁶ J. Urbšys pavadino Lietuvos okupacija sovietų siūlymą įvesti 50 000 jų kariuomenės į Lietuvą. Su šypsena sureagavę į tokį J. Urbšio pareiškimą sovietų lyderiai, tačiau Stalinas savo ranka sutiko sumažinti skaičių iki 35 000. Tuomet jau J. Urbšys ima derėtis, kad būtų sumažinta iki 20 000.²⁷ Reaguodamas į pateiktus reikalavimus J. Urbšys pareiškė, kad yra naikinama dabartinė tarptautinė Lietuvos padėtis ir nustatomas jai „kone okupacinio pobūdžio kariuomenės kontingentas“. Ir, L. Natkevičiaus teigimu, ministras išreiškė pasigailėjimą, kad „draugiškumas, kuris buvo ugdytas tarp sovietų ir Lietuvos per 20 metų, turi tokius padarinius“.²⁸ Kaune J. Urbšys apie reikalavimus informavo Prezidentą bei Vyriausybę. Po pasitarimo Kaune buvo išplėsta Lietuvos delegacijos sudėtis, įtrauktas ministro pirmininko pavaduotojas K. Bizauskas, J. Urbšys liko jos vadovu. Atnaujinus derybas 7 d., pagrindinius Lietuvos interesus pristatė J. Urbšys, o kitą dieną pačiam Stalinui išsakė pagrindinį reikalavimą: „Kad vardan Lietuvos ir Tarybų Sąjungos draugystės atsisakytų nuo savo įgulų įvedimo į Lietuvą.“²⁹ Stalinui griežtai atsakius – „Ne!“, J. Urbšys pareiškė, kad jo įgaliojimai pasibaigė,

²⁴ L. Natkevičiaus Pro memoria, 1939 10 02, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2146, p. 94–96.

²⁵ Lietuvos istorija, p. 515.

²⁶ J. Urbšys, Lietuvos istorija, p. 515. J. Urbšys, p. 64.

²⁷ Ten pat, p. 64.

²⁸ E. Turauskas, p. 86–87.

²⁹ J. Urbšys, p. 73.

nors dar užklausus, ar nesutiktų SSRS kariuomenę dislokuoti tik Vilniaus krašte – vėl gautas neigiamas atsakymas. Minties priešintis posėdžio pas A. Smetoną metu niekas nepalaikė, ir spalio 10 d. delegacijos vadovas J. Urbšys kartu su Molotovu pasirašė savitarpio pagalbos sutartį, kuri numatė ir 20 000 kariuomenės dislokavimą Lietuvoje. Dar J. Urbšys pasiūlo pasiuntiniu paskirti Pozdniakovą, su kuriuo vėliau jam pačiam teks derinti labai skausmingas Lietuvai detales. Po lietuviško sutarties teksto pasirašymo, J. Urbšio teigimu, „Molotovas – nors prie žaizdos dėk“³⁰. Taip, nes ši sutartis buvo SSRS politikų laimėjimas. Lietuvai tai buvo didelis ir skausmingas savarankiškos politikos praradimas, nors su viltimi vėl po daugelio metų susigrąžinti Vilnių. J. Urbšys suprato, kad kariuomenės įkurdinimas ims slėgti visą tautą.³¹

Spalio 19 d. Lietuvos užsienio reikalų ministras labai palankiai kalbėjo apie dvišalius Lietuvos ir SSRS santykius Lietuvos Seime, prašydamas ratifikuoti minėtą sutartį. Pabrėžė, jog tarp abiejų valstybių „nėra įvykę jokio agresijos akto“ ir santykiai išliko „draugiški ir be jokio šešėlio“, o pagal pasirašytą sutartį Lietuvos ir SSRS santykiai pereina į „naują fazę“, nes Lietuvai grąžinamas Vilnius. Jis neslėpė, kad delegacijai teko nusileisti dėl kariuomenės dislokavimo, tačiau pats Stalinas užtikrino, kad nebus kišamasi į Lietuvos vidaus reikalus. Jis teigė galįs užtikrinti Seimo narius, kad dvišaliai santykiai tarp Lietuvos ir SSRS „būsimoje raidoje“ bus tokie pat draugiški kaip ir praeityje. Šia sutartimi su Sovietų Sąjungos pagalba pažadėta pagal sutartį Lietuvai, kad ji padės „išeiti iš šių sunkių tarptautinio gyvenimo laikų sveikai, nepaliestai ir sukonsoliduotai su sostine Vilniumi“.³² J. Urbšio teigimu, Lietuvos vyriausybė buvo kupina ryžto „lojaliai ir ištikimai“ šią sutartį vykdyti, nors nebuvo tvirto įsitikinimo, jog sovietai iš tiesų nesikiš į šalies vidaus reikalus.³³

J. Urbšys kartu labai aktyviai rūpinosi, kad Vilniaus kraštas būtų perduotas Lietuvai ir SSRS laikytųsi duotų įsipareigojimų. Jis šiuo klausimu davė nurodymus Lietuvos pasiuntiniui L. Natkevičiui imtis atitinkamų žygių Maskvoje, o pats asmeniškai net kelis kartus susitiko su SSRS pasiuntiniu Pozdniakovu, kuriam nurodė: jei negalima pagrįsti, kodėl yra delsiama, tai jis pats yra pasiryžęs vykti į Maskvą.³⁴ 23 d. J. Urbšį aplankė ir SSRS įgulų Lietuvoje vyriausiasis viršininkas Korobkovas. Jis

³⁰ Ten pat, p. 78.

³¹ E. Turauskas, p. 141.

³² J. Urbšys, p. 145–147.

³³ J. Urbšys, p. 82.

³⁴ E. Turauskas, p. 155.

pažadėjo, kad po kelių dienų Lietuvos kariuomenė galės įžengti į Vilnių.³⁵ Perimant Vilnių J. Urbšys atstovavo Užsienio reikalų ministerijai ir gana jautriai atsimena kelias šiame mieste praleistas dienas. Atvykęs viena diena anksčiau ir apsigyvenęs šv. Jurgio prospekte kartu su žmona, J. Urbšys teigia, jog atmosfera „buvo savotiška“, visur vyravo „didis nesaugumo jausmas“, praleido „neramią ir nejaukią naktį“, nes buvo kilę abejonių, ar nebus kokių nesusipratimų. Tik kai 28 d. ryte pasirodė Lietuvos kariuomenė, ministrui pasidarė ramiau. Po to, kai su žmona dalyvavo šv. Mišiose Aušros vartų koplyčioje, pabrėžė: „Neatsimenu, kada bebuvau karščiau meldęsis, kaip per tas šv. Mišias.“ Kartu jį gaivino mintis, kad „kaip nors išvengsime visiškos okupacijos ir sovietinimo“.³⁶ Atsiminimus baigė minorine nata: „Tai buvo mano pirmas ir paskutinis vizitas atgautame Vilniuje.“³⁷

Tuo tarpu Vokietija oficialiai ir neoficialiai laikėsi neutraliai Lietuvos ir SSRS santykių atžvilgiu. J. Urbšys, kaip ir kiti Vyriausybės nariai, įvairiais būdais metų pabaigoje bandė išsiaiškinti Vokietijos poziciją ir kokių ši turinti teritorinių interesų. Lietuva vedė su Vokietija derybas dėl prekybos sutarties. Lietuvos saugumo šefą Vokietijos pareigūnai užtikrino, kad, pasibaigus karui Vakaruose, įvyks Vokietijos ir SSRS karas Rytuose.³⁸ Lietuvos politikams teko laviruoti. Istoriko J. Skiriaus teigimu, J. Urbšys, kalbėdamas su K. Škirpa, pasakęs, kad jei reikėtų rinktis tarp Vokietijos ir SSRS, tai jis pasirinktų SSRS, nes vokiečiai esą lietuviams pavojingesni už rusus ir apskritai už slavus. Be to, ir prezidentas A. Smetona buvo pabrėžęs, kad J. Urbšys „šventai tiki bolševikų pažadais“ ir yra didelis optimistas. Be to, J. Urbšys akino Vyriausybę suaktyvinti prekybą su SSRS.³⁹ J. Skiriaus teigimu, Lietuvos vyriausybė nekeitė taktikos SSRS atžvilgiu, tuo tarpu SSRS vis dažniau išsakydavo Lietuvai nepagrįstus kaltinimus.

SSRS nepasitenkinimas Lietuva stiprėjo 1940 m. pavasarį, o gegužę pasipylė kaltinimai raudonarmiečių dingimu. Painias aplinkybes aiškinosi diplomatai, ne kartą L. Natkevičius lankėsi užsienio reikalų ministerijoje Maskvoje, tuo tarpu į J. Urbšio iniciatyvą nuvykti į Maskvą ir viską tiesiogiai išsiaiškinti buvo atsakoma tylą. J. Urbšys puikiai suprato, kad rusai „ieško priekabių“.⁴⁰ Birželio 4 d. SSRS vadovai pareikalavo, kad į

³⁵ Ten pat, p. 157.

³⁶ Ten pat, p. 158–159.

³⁷ Ten pat, p. 160.

³⁸ J. Skirius, p. 369.

³⁹ E. Turauskas, p. 372, 375.

⁴⁰ J. Skirius, p. 376.

Maskvą atvyktų Vyriausybės vadovas V. Merkys. Jų netenkino J. Urbšio kandidatūra. 11 d. J. Urbšį į Maskvą išsikvietė V. Merkys, jis Maskvoje buvo nuo 7 d., negalėdamas atsakyti ir pagrįsti kai kurių SSRS kaltinimų. J. Urbšys aiškino, kad Lietuva nori būti nuošaliau nuo didžiosios politikos ir išlikti ištikima sutarčiai su SSRS.⁴¹ Ministras ėmėsi įvairių žingsnių siekdamas su įtakingais asmenimis išsiaiškinti kaltinimo priežastis ir pagrindus, tačiau niekas nenorėjo leisti į detalesnes diskusijas. Birželio 12 d. V. Merkys išvyko apie situaciją pranešti prezidentui ir Vyriausybei į Kauną, o J. Urbšys liko Maskvoje.

Č. Laurinavičiaus teigimu, supratimo, kas iš tiesų laukia Lietuvos, nebūta, nes J. Urbšys telegrafavo į Kauną, kad „nusistatymo mus išsprogdinti tuo tarpu nėra“, būtina Vyriausybės rekonstrukcija, o V. Merkys esąs nepriimtinas.⁴² 14 d. J. Urbšiumi teko dar kartą priimti ultimatumą, šį kartą iš V. Molotovo – sudaryti naują vyriausybę, įvesti Raudonosios armijos papildomus dalinius, atiduoti teismui K. Skučą ir A. Povilaitį. J. Urbšiumi rūpėjo, ar kariuomenė nesikiš į Lietuvos vidaus gyvenimą, bet V. Molotovas nebuvo linkęs aiškinti detalių. Ministro žodžiais tariant, tai buvo „blogiausios rūšies ultimatumas“.⁴³ Ultimatumo tekstas sukrėtė ministrą, tyliai jį perskaitęs Molotovui pasakė: „Šis ultimatumas kelia man baimės dėl Lietuvos likimo, pratarčiau galiausiai ir pats jaučiu, jog tai ne tie žodžiai, kurių reikėtų.“⁴⁴ Lietuvos atstovas buvo patikintas, kad kariuomenė vis tiek žengs į Lietuvą. „Grįžtame į pasiuntinybę su degančiu dokumentu kišenėje. Jaučiamės suniekinti, sutrypti, išprievartauti“, – rašė J. Urbšys.⁴⁵

Į ultimatumą reikėjo atsakyti per 10 valandų. Tą naktį įvyko paskutinis nepriklausomos Lietuvos vyriausybės posėdis, kuriam vadovavo prezidentas A. Smetona. Klausimas buvo nepaprastai svarbus ir sudėtingas. Visą naktį, kaip atsimena tuometis žemės ūkio ministras J. Audėnas, J. Urbšys „palaikė nuolatinę ryšį su mumis“, abu su L. Natkevičiumi „sutartinai ir bent du kartu primygtinai spaudė nedelsti ir kuo greičiau ultimatumą priimti“. J. Audėno teigimu, J. Urbšio su L. Natkevičiumi „balsai daug svėrė tose ultimatumo diskusijose“.⁴⁶ 15 d. J. Urbšys įteikė teigiamą atsakymą ir iš Molotovo išgirdo: „Reikia galų gale suprasti, kad Lietuvos valstybės politikoje įvyko

⁴¹ Ten pat, p. 377.

⁴² Lietuvos istorija, p. 578.

⁴³ J. Urbšys, p. 90.

⁴⁴ Ten pat, p. 92.

⁴⁵ Ten pat, p. 93.

⁴⁶ Juozas Audėnas, Paskutinis posėdis. Atsiminimai, Vilnius, 1990, p. 215.

esminis posūkis į Sovietų Sąjungos pusę.⁴⁷ J. Urbšys pripažįsta savo atsiminimuose, kad būta tuomet tam tikro „naivumo“, kuomet tikėta, jog Lietuvoje gali vykti tikras teismas ir Skučui su Povilaičiu nėra ko bijoti. Prieš išvykdamas J. Urbšys dar kartą, jau paskutinį, susitiko su Molotovu, šis paklausė Lietuvos ministro nuomonės apie Justą Paleckį. J. Urbšys atsakė, kad, jo nuomone, jis yra „nuoširdus Lietuvos patriotas“ – „nieko tada nežinojau ir nenusimaniau apie Kremliaus Justui Paleckiui numatytą vaidmenį“.⁴⁸

Grižęs į Lietuvą J. Urbšys pasitraukė iš pareigų kartu su visa Vyriausybe, grąžino diplomatinį pasą, išsikraustė iš tarnybinio buto, o Kaune jau šeiminkavo SSRS statytinis Dekanozovas, su kuriuo jam prieš savaitę, likus kelioms dienoms iki ultimatumo įteikimo, teko kalbėtis Maskvoje dėl SSRS daromo spaudimo Lietuvai. J. Urbšys dėl darbo netrukus nuėjo pasitarti pas tą patį Dekanozovą ir Pozdniakovą, daugiau nei prieš pusmetį rekomenduotą Molotovui į pasiuntinius Lietuvoje. Susitikimo su šiais vyrais metu Dekanozovas ištarė J. Urbšiui labai ilgą, matyt, atmintyje išlikusią frazę: „Neuželi vy takoj naivnyj, čto dumajete, čto Litva budiet imietj otdeljnoje ministierstvo inostrannyh diel?“ (Nejaugi jūs toks naivus, kad manote, jog Lietuva turės atskirą užsienio reikalų ministeriją? – rus.). J. Urbšys vėliau prisipažino: „Toks naivus tebebuvau iš tikro.“⁴⁹ Po ultimatumo priėmimo praėjus mėnesiui, t. y. liepos 17 d., J. Urbšį kartu su žmona suėmė NKVD pareigūnai ir ištrėmė į SSRS, į Tambovo miestą. Lietuvos valstybės saulėlydis sąlygojo didžiulį lūžį J. Urbšio gyvenime.

⁴⁷ Lietuvos istorija, p. 586.

⁴⁸ J. Urbšys, p. 96.

⁴⁹ Ten pat, p. 99.